

از نگاه دیگری

حج گزاری

در کشور

ترکیه

اسرا دوغان

کارگزاران حج

فکر و اندیشه تأسیس سازمان دیانت، که مسؤول امور دینی در کشور ترکیه است به حدود نیم قرن می‌رسد. این سازمان، از سال ۱۹۷۳ تا کنون؛ یعنی ۲۴ سال است که ساماندهی و مدیریت اعزام زائران خانه خدا و حاجیان را نیز بر عهده دارد.

پیش از آن‌که ترکیه جمهوری شود، متقاضیان حج اندک بودند. در آن زمان بسیاری از مسؤولان، دلیل استقبال نکردن مردم از این سفر معنوی را، اوضاع بد اقتصادی می‌دانستند، در حالی که آنان، خود نیز به جهت کم بها دادن به این فریضه دینی، بی‌رونقی و عدم استقبال از این سفر، دامن می‌زدند.

ثبت نام و اعزام

همه ساله، در تاریخ مشخصی، ثبت نام زائران خانه خدا اعلام می‌شود. در واقع مردم ابتدا به مفتی استان مراجعه می‌کنند و از آنها ثبت نام به عمل می‌آید و در ضمن ثبت نام، به آگاهی همه رسانده می‌شود که بعد از قرعه کشی مشخص می‌گردد چه کسانی توفیق سفر خواهند یافت. و از ثبت نام کنندگان تعهد گرفته می‌شود که اگر نامشان در قرعه در نیامد، اعتراضی نداشته باشند.

از ثبت نام کنندگان حج، پول ثبت نام را در سه قسط دریافت می‌کنند و هنگام واریز کردن اولین قسط، گذرنامه، فتوکپی شناسنامه و سند بانکی و همچنین برگه‌ای خاص (از کسانی که بیش از ۶۵ سال سن دارند) گرفته می‌شود.

قرعه‌کشی از سوی دفتر اسناد انجام می‌شود و انتخاب شدگان کارت شناسایی حج را دریافت می‌کنند. کسانی که می‌خواهند با سازمان دیانت اعزام شوند، به شعبه‌های این سازمان رفته، ثبت نام می‌کنند. کسانی که با شرکت‌های آزاد می‌روند، با کارتی که در اختیارشان گذاشته شده، به تورها مراجعه می‌کنند.

ثبت نام حج، در سی و دو استان ترکیه برگزار می‌شود. در سالی که گذشت (۲۰۰۴) ۲۱۰۰۰۰ زائر به دفاتر مراجعه کردند، ولی از میان آنها تنها ۹۰۰۰۰ نفر توانستند به حج مشرف شوند.

آمار شرکت کنندگان ترک در حج، حدود ۹۰۰۰۰ نفر است.

گفتنی است سهمیه مردم ترکیه، از هر ۱۰۰ نفر، ۱ نفر است، در حالی که از هر ۱۰۰ نفر ۳ نفر به دفاتر ثبت نام مراجعه می‌کنند و در واقع ۱۴۵۰۰۰ نفر در نوبت قرار می‌گیرند و در سال بعد بار دیگر در فهرست قرعه‌کشی قرار داده می‌شوند و به همین منوال هر سال بر تعداد متقاضیان افزوده می‌شود. مسؤولان حج ترکیه به دلیل اقبال مردم به حج و تقاضای زیاد آنها، در پذیرش زائر محدودیت قائل شده و در سال ۲۰۰۴ حج نیابتی را ممنوع کرده‌اند.

اولویت با کسانی است که به حج نرفته‌اند. تنها در شهر استانبول ۲۵۰۰۰ نفر به دلیل این که متقاضی دومین سفر به حج بودند، در قرعه‌کشی شرکت داده نشدند. همانگونه که پیشتر اشاره شد، درخواست کنندگان حج، ابتدا به سازمان دیانت، که چندین شعبه دارد و مرکز آن در استانبول است، مراجعه و ثبت نام می‌کنند و چند روز مانده به موسم حج، واکسن مننژیت می‌زنند و کارت واکسن را تا آخر موسم، همراه خود دارند.

حمل و نقل و راه‌ها

در سال ۱۹۴۷م، زمانی که ترکیه جمهوری شد، رفتن به سفر حج، به صورت دسته‌جمعی، آزاد گردید. در آن زمان، راه‌های حج، منحصر در سه مسیر بود: سوریه، فلسطین و اردن و به صورت زمینی، دریایی و هوایی.

راه زمینی؛ به دلیل تخریب راه آهن حجاز در جنگ جهانی اول و تعمیر نشدن آن، زائران با کامیون‌های صحرایی، از راه فلسطین به این سفر اعزام می‌شدند و البته با سختی‌ها و دشواری‌های فراوان روبه‌رو بودند. تا این‌که با اشغال سرزمین فلسطین به دست صهیونیست‌ها و

به خطر افتادن امنیت این راه، استفاده از این مسیر برای زائران ترکیه غیر ممکن شد. راه دریایی؛ دومین راه برای زائران ترک بود، از کانال سوئز می‌گذشت و به جده می‌رسید. این مسیر در مقایسه با راه زمینی هزینه کمتری را بر حاجیان تحمیل می‌کرد و برای آنان توجیه اقتصادی نیز داشت. طی این مسیر ده روز به طول می‌انجامید. راه هوایی؛ برای طی کردن این مسیر، هواپیمای حامل زائران حرمین شریفین، از ترکیه به لبنان و از لبنان به اردن و سپس به جده می‌رفتند. در این دوران دولت ترکیه هیچ دخالتی در امور حجاج نداشت و از این بابت آنان با سختی‌های زیادی روبه‌رو می‌شدند. سفر حج و پرداختن به این فریضه مهم دینی، از سال ۱۹۴۷ تا ۱۹۷۹ برای مردم ترکیه، با فراز و فرودهای بسیاری روبه‌رو بود تا این‌که در سال ۱۹۷۹ تمام امور حج به سازمان دیانت واگذار گردید و از مشکلات آن کاست.

آموزش حجاج و پاسخ به پرسش‌های آنان

کسانی که مشکل فقهی و سؤال در باره حج دارند، از اداره حج و عمره، که مفتی‌های استان‌ها در آن مستقر هستند، می‌پرسند. در سال‌های اخیر، سازمان دیانت فعالیت‌هایی در آگاهی دادن به زائران انجام داده است. این مؤسسه، نوارهایی در باره حج توزیع می‌کند و سمینارهای گسترده تشکیل می‌دهد.

مسئولان حج ترکیه، به فکر زائران ترک در خارج از ترکیه نیز هستند، و برای آگاهی دادن به آنان، از امکانات مناسبی برخوردارند و گام‌های خوبی بر می‌دارند. پیش از اعزام، حاجیان در تاریخ‌های معینی به مساجد شهر یا دیگر اماکن، فراخوانده می‌شوند و در طی نشست‌ها، مسائل حج و آداب سفر برایشان شرح داده می‌شود. البته این برنامه هنوز به صورت گسترده اجرا نشده و فراگیر نیست.

این برنامه، بیشتر در مسجد سلیمانیه استانبول برگزار می‌شود و مفتی این شهر سخنرانی مهمی ایراد می‌کند و به دنبال آن، حاجیان با خدمه کاروان و مدیران آشنا می‌شوند. در این جلسه ماکت کعبه را در معرض دید مردم قرار می‌دهند، و برنامه حج‌گزاری را به صورت عملی به زائران می‌آموزند و در پایان اگر کسی پرسشی داشته باشد، از مفتی و کارشناس حج می‌پرسد.

تعداد هر کاروان ۲۰۰ نفر هستند و آنها به چهار یا پنج گروه تقسیم می‌شوند.

وسایل مورد نیاز زائران:

به هر حاجی، پیش از اعزام، چند چیز داده می‌شود:

۱. قرآن با ترجمه (ترجمه سازمان دیانت).
۲. کتاب راهنمای حج.
۳. کتاب دعای سعی و طواف.
۴. یک نقشه و بروشور مربوط به اماکن.
۵. دو عدد حوله احرام.
۶. کیف مخصوص برای گذرنامه.
۷. ماسک محافظ بهداشتی.
۸. دستبند نام و مشخصات.
۹. بالش و پتو.
۱۰. کتاب‌های آموزشی.
۱۱. کارت شناسایی حج.
۱۲. چتر.

فعالیت‌های سازمان دیانت:

۱. مدیریت حج.
۲. فتوا و ارشاد.
۳. پذیرایی و بدرقه زائران.
۴. اجاره مسکن در مکه و مدینه.
۵. رسیدگی به امور مسؤولان اجرایی کشور؛ مانند وزرا و خبرنگاران حاضر در حج.
۶. تأمین گذرنامه و اتوبوس.
۷. مراقبت‌های بهداشتی و بیماری.
۸. پیگیری امور گم‌شدگان و فوت‌شدگان.
۹. تهیه وسیله نقلیه (برای رفتن به اماکن مقدس).
۱۰. خدمات رایانه‌ای.
۱۱. تأسیس مرکزی برای مأموران سازمان دیانت.
۱۲. حفظ و نگهداری پول و صرافی آن به ریال سعودی.

هزینه و مدت اقامت:

مبلغ دریافتی از زائران ترکیه یکسان نبوده و بر اساس نوع هتل و مدت اقامت در نوسان

است:

۱- عادی، ۲۰ تا ۳۵ روز، با مبلغ ۱۷۹۰ دلار خوراک به عهده زائر

۲- عادی- باغذا، ۳۵ روز ۲۰۳۰ دلار صبحانه و

این دو گروه، از تمام نقاط کشور با هواپیما اعزام می شوند.

۳- با اتاق مستقل در هتل، که دو نوع است:

الف: ۲۲ روز تا ۲۸ روز ۲۸۰۰ تا ۳۰۰۰ دلار این گروه فقط از شهرهای بزرگ

اعزام می شوند.

ب: ۲۵ تا ۲۸ روز ۳۵۵۰ تا ۳۳۵۰ دلار، این گروه فقط از استانبول و آنکارا پرواز دارند.

۴- لوکس و درجه یک، ۱۵ روز ۶۰۰۰ تا ۶۵۰۰ دلار از آنکارا به استانبول می روند

و از آنجا به مکه مشرف می شوند و در هتل های هیلتون و شرلتون اقامت می کنند.

ارائه خدمات بهداشتی از سوی سازمان دیانت:

- استقرار بیمارستان ۱۵۰ تختخوابی در مکه.

- راه اندازی بیمارستان ۵۰ تختخوابی در مدینه.

- استقرار اورژانس هایی در مناطق خانه های حجاج.

- به پا کردن چندین درمانگاه ها در مناطق مختلف.

- فعالیت گروه های بهداشتی سیار در خانه های مکه و مدینه.

- مستقر کردن بیمارستان صحرایی در عرفات.

- راه اندازی ۲۰ دستگاه آمبولانس.

- تشکیل گروه های بهداشتی سیار در منا.

حاجی باید وضعیت خود را (اگر بیماری خاصی دارد)، به رییس کاروان اطلاع دهد.

کتابهای مرتبط با حج و مناسک

کتاب هایی با عنوان های دلیل، دفاتر، آداب حج و عمره، نیت حج و دعا در اختیار زائران قرار می گیرد. این کتابها بیشتر کوچک، دستی، با زبان ساده و با تصویر و نقشه است و ارزش تاریخی و ادبی چندانی ندارد. تعداد آنها بسیار است و از سوی سازمان دیانت و شرکت های آزاد در اختیار زائران قرار می گیرد. قابل توجه است که کتاب های پیش گفته، در سال های اخیر به حروف لاتین نیز منتشر می شود. گفتنی است، از سوی مؤسسه های دیانت و آزاد، CD و

کتابچه نیز توزیع و در اختیار زائران قرار می‌گیرد.

کتابهایی که از سوی سازمان دیانت توزیع می‌شود:

- دعاها و دانستنی‌های مفید.
- راهنمای حج (آگاهی‌های مختصر در باره حج).
- معلومات عمومی برای زائران.
- وزارت جهان‌گردی (۱۹۶۴).
- راهنمای حج (جیبی).
- دلیل حج، مسجد سلیمانیه، حاجی صادق ارزی، آنکارا.
- رساله حج، نوشته عبدالله توپراق.
- دعاهای حج دیانت (۲۰۰۲) آنکارا.
- دعاهای سعی و طواف، دیانت، (۲۰۰۱).
- راهنمای حج عملی، آنکارا (۲۰۰۱).
- انجام حج و توجه به حکمت‌های آن، آنکارا (۲۰۰۴).
- راهنمای جدید و کامل، حاجی منصور.
- دلیل حج حاجی داود.

راه‌های تشرّف به حج

زائران ترک، پس از گرفتن کارت شناسایی اصلی، از دو طریق می‌توانند به حج مشرف شوند:

۱ - سازمان دیانت

کسانی که به مسائل امنیتی و دینی بیشتر بها می‌دهند، برای سفر حج، دیانت را انتخاب می‌کنند و دلیل دیگر این است که دیانت در هر گروه مالی، زائران را می‌پذیرد. و از شرکت‌های آزاد استقبال زیادی نمی‌شود.

سازمان دیانت، زائران را در شهر مکه، به مسجد جن، جنة المعلاة، منا، مزدلفه، عرفات و

خانه‌ای که پیغمبر ﷺ در آن متولد شده، می‌برند. در شهر مدینه نیز به جنة البقیع، مسجد قبا، مسجد هفتگانه (مساجد سبع) و شهدای احد می‌برند.

۲ - شرکت‌های آزاد

از شرکت‌های آزاد برای ثبت نام و اعزام به حج استقبال چندانی نمی‌شود و این شاید از آن رو است که در آنها تقلب و کلاه‌برداری بسیار رخ می‌دهد. در سالی که گذشت یکی از شرکت‌ها، از ۲۸۰ حاجی، که برای حج ثبت‌نام کرده بود، ۷۹ هزار دلار خورد. ۴۰۰ نفر در آن شرکت آنکارایی به عنوان قصاب، نام خود را نوشته بودند. بسیاری از این شرکت‌ها به خاطر سنگینی شرایط، کار خود را تعطیل کرده‌اند.

از سال ۱۹۹۹ تاکنون که پنج سال می‌گذرد، از ۱۵۶ دفتر، ۱۱۰ تای آن فعال است و بقیه تعطیل شده‌اند.

در آمد دفاتر غیر دولتی و آزاد سیاحت، ۴۰۰ میلیون دلار در سال بود که اکنون کاهش یافته است.

در کشور ترکیه، شرکت‌هایی اجازه فعالیت در امور حج را دارند که زیر نظر سازمان جهانگردی باشند و گذشته از این، باید درجه یک بوده و در هر سال، بیش از یک میلیون دلار ارز به داخل کشور بیاورند. گفتنی است تنها ۱۲۵ شرکت دارای این شرایط هستند.

حد اقل وجه پرداختی برای حج در این شرکت‌ها، ۱۷۹۰ دلار است. شرکت‌ها، بیشتر از این، هرچه بخواهند می‌توانند به بهانه در اختیار گذاشتن امکانات بیشتر، از حاجی بگیرند. مدیریت این شرکت‌ها، بیشتر با کسانی است که مدتی را در مکه و مدینه مانده‌اند و با محیط آنجا آشنا هستند. مرکز بسیاری از این شرکت‌ها در استانبول است.

شرکت‌های آزاد، (مانند سلامت‌تور) که پیشتر زائران را با اتوبوس می‌بردند، از دو مسیر می‌رفتند؛ یکی، از راه شام و دیگر از راه بغداد. لیکن اکنون حدود ۱۰ سال است که سفر از راه زمینی ممنوع شده و با هواپیما می‌روند. البته ده سال پیش، از راه دریایی و با کشتی نیز می‌رفتند.

معیارهای انتخاب شرکت برای ثبت نام

شرکت‌های معروف و شناخته شده در ترکیه عبارت‌اند از شرکت‌های: امانتور، اکرام‌تور، امیرتور، عمران‌تور، برات‌تور و اقلیم‌تور که معمولاً شرکت‌های یاد شده، سهم بیشتری از زائران را به خود اختصاص می‌دهند و مرکز فعالیت آن‌ها شهرهای استانبول و آنکارا است و از همه شهرهای کشور مراجعه‌کننده دارند.

حجاج ترک، در ثبت نام، به چند چیز اهمیت می‌دهند:

از آن رو که بیشتر آنان پیر هستند، خواسته اولشان این است که محل سکونتشان نزدیک به اماکن مقدس باشد. البته در سال‌های اخیر، در صد زائران جوان به تدریج بیشتر می‌شود. برخی از شرکت‌ها، وسیله حمل و نقل ۲۴ ساعته در اختیار حجاج قرار می‌دهند و این در انتخاب شرکت برای ثبت نام از سوی زائران، نقش زیادی دارد. همانگونه که پیشتر اشاره شد، این شرکت‌ها کتاب و CD در اختیار زائران می‌گذارند. شیوهٔ تعلیم و آموزش شرکت‌ها از دیانت بهتر است، البته پول بیشتری هم دریافت می‌کنند.

آداب و رسوم

● برخی روزهای خاص، در نظر مردم ترکیه دارای اهمیت ویژه‌اند؛ مانند تولد پیغمبر، شب قدر، شب معراج، لیلۃ الرغائب.

در ماه مبارک رمضان، مردم برای رفتن به عمره رغبت بیشتری نشان می‌دهند.

● زنانی که قصد رفتن به حج دارند، اگر ازدواج کرده‌اند، باید شناسنامه یا سند ازدواج و اگر ازدواج نکرده‌اند، از طرف پدرشان موافقت‌نامه و اگر پدر ندارند، تعهدنامه‌ای از سوی خویشاوندانشان ارائه کنند و اگر کمتر از چهل سال دارند، تنها با خویشاوندان درجهٔ اول می‌توانند به عمره و حج مشرف شوند.

● آب زمزم، بهترین هدیه برای نزدیکان و خویشاوندان است. زائران رو به قبله نشسته، زانو به زمین می‌زنند و سپس نام خدا را برده آن را می‌نوشند و اصطلاح‌هایی برای آب زمزم هنوز هم به کار می‌رود.

سایت‌های مهم مربوط به حج‌گزاری در ترکیه

www.diyonet.gov.tr Diyanet hac rehberi
www.haccagidiyorum.4t.com/hachaberleri.htm
www.hacrehberi.com
www.mekkedinederesimleri.4.com genis bir fotograf koleksiyonu ve mutevazi bazi hac hatiralari
www.davetci.com
www.essemlam.net
www.hiratur.com turizim acentalari
www.islamisiteler.net
www.cicektur.com
www.gulentur.com
www.gulentur.com
www.berat.com
www.tursab.org turkiye seyahat acentelari birligi
www.dinibilgiler.org
www.diyonet.nl/tr/hac/hac2000.htm istatistik bilgiler
www.sadakat.net

تفاوت‌ها و مشترکات در فرهنگ و دین مردم ترکیه و عربستان سعودی

میان ترکان ترکیه و عرب سعودی، تفاوت زیادی از نظر مذهب و تفکر اسلامی نیست. تنها در برخی موارد فرقی‌هایی با هم دارند:

- مذهب مردم ترکیه، بیشتر حنفی و مذهب مردم عربستان وهابی است. گاهی به سبب آثار باقی مانده از دولت عثمانی، تنش‌هایی میان این دو جمعیت به وجود می‌آید؛ یکی از نمونه‌های آن، تخریب قلعهٔ اجیاد عثمانی، در یک سال پیش است که موجب بروز مشکل گردید. این قلعه حدود ۴۰۰ سال قدمت داشت و دارای اهمیت تاریخی بود.

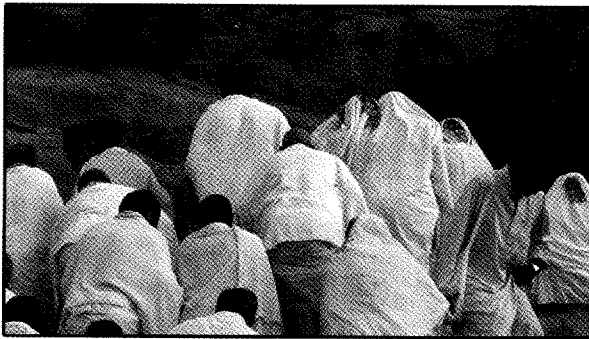
محمد نوری یلماز، به خاطر این قضیه می‌خواست سفر به حج از ترکیه را تعطیل کند، لیکن به جهت این‌که پول حج را داده بودند و از نظر فقهی نیز پایه و دلیلی برای تعطیلی نداشت، لذا از این تصمیم منصرف شد.

در زمان حج، برای جلوگیری از تخریب قلعهٔ اجیاد، از ۱۱۰۰۰۰ زائر ترکیه امضا جمع

کردند. در مکه دو قلعه نیز به نام «فلفل» و «هندی» وجود دارد و یک مرکز توبیخانه میان قلعه اجیاد و جبل عمر موجود است که سرنوشت آن‌ها مبهم است.

چند نکته از حج سال ۲۰۰۴

- از حاجیانی که قصد حج دارند، بیش از ۴۰٪ آن‌ها خانم هستند. در سالی که گذشت، دو میلیون حاجی از کشورهای اسلامی و یکصد هزار مسلمان از ترکیه حاجی شدند.
- در همین سال، از زائران ترک، در اثر ازدحام در منا ۹ نفر مردند. هفت تن از نمایندگان مجلس توفیق تشرف به حج را یافتند.

● رییس سازمان دیانت (علی بردک اوقلو) همه ساله به حج می‌رود. او ضمن گزاردن حج، در اداره امور مرکز حج برای مردم سخنرانی می‌کند. در حج سال جاری نیز در ضمن سخنانی توصیه کرد:

حاجیان ترکیه با یک چمدان بروند و با یک چمدان برگردند و چیزهای بی ارزش نخرند. ولی به‌عکس، زائران ترک علاقمند هستند از این سرزمین برای اقوام و فامیل، با خودشان سوغات ببرند، هرچند چیز کوچکی باشد. البته این سنت، روز به روز کمرنگ می‌شود؛ زیرا زائران پیش از رفتن به حج، از استانبول، مراکز فروش لوازم، سوغاتی‌های خود را می‌خرند و زحمت حمل بار را به خود نمی‌دهند.

● حاجیان مسلمان ترک، بیشتر پیر هستند و آرزو دارند که در سرزمین مکه و مدینه

فوت شوند. پیرترین حاجی در سال گذشته «جودت بوز طونا» بود که در سال ۱۹۱۴م در رومانی متولد شده است. او بعد از انجام حج و زیارت قبر پیامبر، آرزو داشت همانجا بمیرد.

● در شهرهای کوچک ترکیه هنوز هم بدرقه زائران خانه خدا، با جشن و شور و شوق انجام می‌شود. هنگام بازگشت و استقبال از حجاج هم در شهرها، خانواده‌های آنان جشن‌های گوناگون برپا می‌کنند.

● حاجیانی که در سفر، در یک کاروان همراه و رفیق‌اند، بعد از برگشتن به کشور، دوستی خود را ادامه می‌دهند و حتی در مواردی، هر هفته با هم، یک جا جمع می‌شوند و از خاطرات حج سخن می‌گویند.

● جایگاه ترکیه با گذشته، از یک جهت تفاوت اساسی کرده است؛ در سال‌های گذشته و در دوره عثمانی، ترک‌ها میزبان بودند و حج‌گزاری با مدیریت آنان انجام می‌شد اما امروزه آنان نیز مانند زائران دیگر کشورها میهمان هستند.

کتاب‌های راهنما

- راهنمای زیارت مسجد نبوی و حج عمره، نوشته سلیمان آتش ۱۹۹۳
- دفتر حج نوزاد بایرام، انتشارات آدم، استانبول.
- راهنمای حج، انتشارات علم.
- حج و عمره، م. قاتارجی، انتشارات آیدین.
- نیت حج، محمد پکر، انتشارات بقاع.
- راهنمای عمره و کتاب دعا، ابراهیم چتین، انتشارات اکرام.
- راهنمای عمره و حج، با شرح و کوشش مولود کارجا، شرکت سیاحت برات.
- راهنمای حج مصور، ایوب جوشقون، استانبول ۲۰۰۲
- سفر به اقلیم عصر سعادت، اسماعیل حقی اوجا، معلم دانشکده الهیات قونیه.
- حج و عمره، علی‌رضا دمیرجان، سیاحت امیر.
- راهنمای حج و عمره و زیارت مدینه منوره، رمضان آیواللی، انتشارات بوغاز ایچی.
- پیغمبر خدا و حجة‌الوداع، علی‌رضا دمیرجان.
- حج محمد بیبر، انتشارات دوغان.

- راهنمای مسافران مکه و مدینه در حج و عمره، ایوب صبری پاشا، انتشارات نصر.
- راهنمای مکه و مدینه و حجاز، یوسف ازبک رجب دوقرو، انتشارات اوجاق ۲۰۰۴
- راهنمای حج، علی سون موزن، مدینه منوره.
- آداب حج و عمره، برهان بزگیگ، انتشارات ارخان.
- حج و عمره، امام نبوی، ترجمه مدحد آجار، انتشارات قهرمان.
- راهی به سوی خدا (راهنمایی حج)، نجمی انور، استانبول ۱۹۶۷
- اسرار و فضایل حج، اسعد جوشان، انتشارات سحر.
- راهنمای حج، ابراهیم بوغالی، انتشارات سونمز.
- دعاهاى مخصوص و دانستنی‌های ویژه برای حجاج، عرفان یوجل، آنکارا.
- راهنمای راه حج، جمال الدین آق‌دره، ۱۹۶۶
- سرود مکه، مصطفی جان، انتشارات جان.
- راهنمای حرمین، احمد حلمی امره، انتشارات جمال اوغلو.
- راهنمای حج در اسلام، علی رضا تائر بوردی، مطبعة روزگارلو.
- راهنمای حج با توضیحات ساده، الهان آق‌چای.
- راهنمای مصور، یونس وهبی یاووز، ۱۹۷۳

سى دی‌های راهنما

- فیلم مستند با موضوع «به حج می‌روم»، الیف ویدئو وی‌سی‌دی
- سفر مقدس حج لئیک، فیلم مستند سرای وی‌سی‌دی (۲ نوار).
- حج و عمره، وی‌سی‌دی صباح‌الدین قایش، انتشارات نورا.
- خاطرات حج، پنج نوار، قونیه.
- سفر مقدس عبادت حج، سیاحت ایسپا.
- بهترین سرود حج، «سلام برسانید»، محمد امین آی.
- حج ۲۰۰۵، سیاحت امیر.
- حج، انتشارات آدم‌سی‌دی.
- سفر به دروازه بی‌نهایت (حج) سرای وی‌سی‌دی، مسعود اوچک‌آن.

پژوهش‌های فرهنگی

بخشی از کارهای فرهنگی حج را سازمان دیانت و بخشی دیگر را برخی دانشگاهها انجام می‌دهند؛ در قالب رساله فوق‌لیسانس، رساله دکترا که در مجله‌های دانشگاهی TTK وزارت فرهنگ، مؤسسه زبان ترک و مجله‌های مشهور در ترکیه چاپ می‌شود. این کارها جدی، سنگین و با ارزش هستند، البته در دایرةالمعارف اسلامی که از طرف سازمان دیانت چاپ می‌شود، مقالات زیادی درباره حج منتشر می‌گردد.

ادبیات حج در ترکیه و کتاب‌های حج با حروف لاتین

امروزه به کتاب‌های نوشته شده با حروف لاتین هم زبان ترکی اطلاق می‌شود. البته این کتاب‌ها را از کتاب‌هایی که به زبان عثمانی نوشته شده، نمی‌توانیم جدا کنیم. بیشتر این کتاب‌ها یا ترجمه و یا اقتباس از قدیم است؛ بعضی از آن‌ها فقط به ترکی امروز نوشته شده، بعضی، هم عثمانی و هم ترکی چاپ شده است. از کتاب‌های مشهور دوره عثمانی، امروزه به زبان ترکی با حروف لاتین برگردان شده است؛ مانند مرآةالحرمین ایوب صبری پاشا، سیاحت‌نامه جناب شهاب‌الدین.

کتاب‌هایی که درباره حج نوشته شده و معرفی خواهیم کرد، عموماً با موضوعات: راهنماها، مناسک و آثار فقهی است، که با تلاش سازمان دیانت و مؤسسات دینی دیگر منتشر شده است. و گاهی نویسنده خود آن را به چاپ رسانده است. چند اثر دیگر که ارزش تاریخی دارد، از سوی برخی دانشگاه‌ها تحقیق و منتشر شده است؛ مانند دفاتر صره.

جدیدترین کارهای تحقیقی از محققانی است که نام می‌بریم:

اسماعیل حقی اوزون چارشلی، منیر آتالار، سلیمان آتش، جوش‌گون مندرس، زکریا قورشون، گلدان ساری یلدوز، ثریا فاروقی و...

می‌توانیم بگوییم که از دوره عثمانی، آثار و کتاب‌های بسیاری به‌جای مانده است؛ که بعد دینی این کتاب‌ها کم‌رنگ‌تر از بعد تاریخی آن‌ها است.

آثار منتشر شده در موضوع حج

- آلائی صرّه و صرّه همایون در دولت عثمانی، پروفیسور دکتر منیر آتالار، دیانت آنکارا.
- حج از نظر فرهنگی و اجتماعی در ترکیه، دکتر مصطفی بای‌بی‌گیت، ۲۰۰۲، آنکارا.
- راه و منازل حج در دوره عثمانی، عبداللطیف ارمغان، دانشگاه استانبول، ۱۹۹۰.
- سفر حج، سفری مقدس است، مصطفی ردیان، مجله اسلام، سفرنامه‌های منظوم و منثور حج و تحفة الحرمین نابی، مدرس جوش قون، وزارت فرهنگ، ۲۰۰۲.
- مصاحبه درباره حج لطفی دوغان، آنکارا، ۱۹۶۳، مجله اسلام.
- اهمیت جهان‌شمولی مؤسسات حج، ادیب اشرف، مجله سبیل الرشاد، ۱۹۴۹.
- گذرگاه و خرج راه حج، منیر آتالار، آنکارا، ۱۹۹۳.
- حج از نظر علوم اجتماعی، ظفر چیگیل، رساله فوق‌لیسانس، استانبول، ۲۰۰۳.
- تاریخ حج، ضیاء شاکر، مجله تاریخ مصور.
- تطبیق حج و عمره، درس‌های دینی و فرهنگ اسلامی، هیات، دانشگاه بورسه، ۲۰۰۳.
- خدمات ترکها به کعبه، مجله دانشگاهی آنکارا.
- کمک‌های اقتصادی ترکها به کعبه، مجله دانشگاه آنکارا.
- چگونه به حج رویم و چه چیز ببریم؟ حاجی مراد، استانبول، مجله شکار.
- فرودگاه حج، ملک عبدالعزیز، آیلاگورسل، مجله بنا.
- برای قبول حج، ضیاء‌الدین گموشوی، مجله اسلام، ۱۹۶۵.
- کتابخانه‌های حجاز، مصطفی فایدا، مجله دانشگاه هیات، آنکارا.
- اهمیت نوشته‌های عربی در سوریه و مصر و حجاز از نظر تاریخ عثمانی، مؤسسه تاریخ ترک، آنکارا.
- مبارزه پرستیز عثمانی برای خلیج بصره و حجاز، جاهد بالتاژی، مجله هیات، مرمره.
- راه آهن حجاز حمیدیه، ابراهیم نومان، مجله لاله.
- حج در جاهلیت و اسلام، جودت آق قایا، از میر، هیات، فوق لیسانس، ۱۹۶۶.
- حجاز چگونه از دست ما رفت؟ صلاح‌الدین گون‌گور، مجله مصور، ۱۹۵۴.
- اوضاع حجاز امروز، شریف آدانان پاشا، مجله سبیل الرشاد، ۱۹۲۴.
- ارتباطات میان ترکیه و حجاز، مجله اقتصاد، استانبول، ۱۹۶۶.

- سفرنامه حجاز، سلیمه اوق لو سلیمان شفیق، پایان نامه فوق لیسانس، دانشگاه استانبول.
- علامت سؤال در حجاز و ترک های سوریه، کوانچ قالب اور، آنکارا، مجله ترکیه،

جدید ۱۹۹۷

- حج در اسلام، محمد حمیدالله، ترجمه محمد عاکف آیدن، ۱۹۶۴
- سخنرانی درباره حج، حج و معنای آن، حج و هشدار به مقام های عالی عثمانی، مجله
قارون جا.

- امرای حج و چند مسأله مربوط به آن، محمد ارکال، مجله دانشگاه سکاریا، ۲۰۰۱
- مناسک، عبدالرحمان هیبری، پایان نامه فوق لیسانس تاریخ، دانشگاه استانبول، سویم

دینج.

- تاریخ کوتاه حج، مجله اسلام.

- اسرار حج، مجله اسلام.

- حج و رخ دادها، مجله اسلام.

- راه های حج، شام و اردن در قرن ۱۶ و ۱۷ در دوره امپراتوری عثمانی، خاقان بدوی،

فوق لیسانس در دانشگاه آنکارا.

- منازل حج، احمد ال گول، دانشگاه استانبول، فوق لیسانس.

- مناسک مسالک، عبدالرحمان هیبری سویم ایل گولر، دانشگاه استانبول، فوق لیسانس.

- حج ایللیاز آتق، پایان نامه، دانشگاه الهیات، مرمره.

- حج در ماه رمضان و مساجد در قرون وسطی، علی مظاهری، مجله الهیات.

- خاطرات پزشک کارانتینا، خانیک و توسعه کلرا با راه حج در قرن ۱۶، مؤسسه تاریخ

ترک، ۱۹۹۳

- خاطرات راه آهن حجاز، مهندس ابوندردت نورجان سور تانیلی، مجله تحقیقات تاریخ.

- اوقاف حرمین و اهمیتش در قرن ۱۶ و ۱۷، مصطفی گولر، دانشگاه الهیات مرمره، ۱۹۹۸

- لایحه راه آهن حجاز - استانبول، مؤسسه تاریخ ترک.

- راپورتی سالیانه، مؤسسه صحیه حجاز، قاسم عزت الدین، مؤسسه تاریخ ترک.

- سالنامه الهیات حجاز - مکه ۱۳۰۵ - ۱۳۰۶ - ۱۳۰۹ هجری، مؤسسه تاریخ ترک.

- بودجه راه آهن حجاز سال ۱۳۳۱، استانبول، مؤسسه تاریخ تر.

- اوصاف حرمین و جغرافیای تاریخ خط الحجازیه، حسن تحسین، ۱۲۹۷ هـ. استانبول.
- اشکالات فقهی در حج، فوق لیسانس دانشگاه اولوداغ، ۱۹۹۵
- تاریخ کامل کپچی، (قلم محاسبه حرمین)، آدانان بایکال، فوق لیسانس دانشگاه استانبول.
- سالنامه حجاز، مرسل آرسلان، فوق لیسانس، دانشگاه آنکارا.
- ترک‌ها و اولین مؤسسه‌های تعلیم مدرن در حجاز، فتح توت اوغلو، مجله فرهنگ ترک ۱۹۸۶
- کسمک‌های مادی انگلیسی‌ها در شورش حجاز، متین خولاقو، مجله دانشگاه ارجی‌یس ۱۹۹۵
- راه آهن حجاز و نکات مهم در منابع مالی آن، لطف‌الله قرمان، مجله تاریخ عسکری ۱۹۹۱
- راه آهن حجاز برای آوردن فرهنگ (مدنیت)، ارخان کوراوغلو، استانبول، مجله تاریخ.
- قصه راه آهن حجاز، ویلیوم کارتر، ترجمه موریت عثمان، مجله راه آهن.
- جبهه حجاز ترک در جنگ جهانی اول، شگری ارکال، مجله تاریخ عسکری.
- راه آهن حجاز و نامه‌های آن، احمد جمال، مجله سبیل الرشاد.
- خدمات حرمین در دوره بحری مملوکیان، فاتح یاز، فوق لیسانس، دانشگاه مرمره.
- تحقیق دفتر صرّه ۶۸۸ هجری، پریخان اکین، فوق لیسانس، دانشگاه استانبول.
- دفتر صرّه، حسین آکجا قویون، فوق لیسانس، دانشگاه آنکارا.
- سیستم راه و تشکیلات منزل در امپراتوری عثمانی، یوسف خلج اوغلو، رساله دکترا، دانشگاه استانبول.
- مراحل توسعه مسجد نبوی از آغاز بنا تا امروز، ابراهیم آتش، مجله اوقاف.
- نوشته‌های روضه مطهره، عبدالکریم عبدالقادر اوغلو، مجله فرهنگ ترک.
- اوصاف مسجد شریف، مجله زبان ترک، آنکارا.
- کعبه در شعر قدیم و زیارت آن، مژگان جوبور، دانشگاه مرمره.
- جشن‌های ارسال صرّه همایون (که هر سال عادت شده است)، یاوزارجان، مجله تاریخ و مردم.
- حرکت امین صرّه و آلائی صرّه در شهرهای مقدس حجاز، زینب من من جی اوق بلو،

مجله تاریخ و مردم.

- حج در دوره عثمانی، عبدالقادر اوزجان، دایرةالمعارف اسلام، جلد ۱۴
- سیاحت‌نامه‌های حج، احمد اوزل دایرةالمعارف اسلام، جلد ۱۴
- تشکیلات قرنطینه حجاز، گلدن ساری یولدوز، مؤسسه تاریخ ترک، رساله دکترا.
- تهفه الحرمین، سلامی توران، فوق لیسانس، الهیات ارجی‌یس.
- اوصاف حرمین شریفین، مؤسسه تاریخ ترک.
- فضیلت مکه، مدینه و قدس شریف، محمد آی دن، فوق لیسانس دانشگاه قاضی.
- کتاب فضائل مکه و مدینه و بیت‌المقدس (از اول تا قسمت دوم)، عبدالله چولاک، فوق لیسانس، دانشگاه استانبول.
- (از باب ششم تا آخر) عثمان کمال قایا، فوق لیسانس، دانشگاه استانبول.
- گفتگوهای بین المللی در مسجد النبی، محمد طالبی سمپوزیوم، گفتگو میان فرهنگ‌ها ۱۹۹۸، استانبول.
- منزل‌ها و گذرگاه‌های حج در قرن ۱۸، عبداللطیف ارمغان، مجله تحقیقات عثمانی.
- جده در حکومت عثمانی قرن ۱۶، محمد نور، فوق لیسانس، دانشگاه استانبول.
- ابو نومی و تأسیس حاکمیت عثمانی درحجاز، فریدون امجان، مجله دانش پژوهی تاریخ.
- فرستادن صره به حرمین از دریا، منیر آتالار، مجله دانشگاه آنکارا.
- ماجرای صره همایون در قرن ۱۹، عبدالله اوچمان، مجله تحقیق‌های علمی.
- راپورت حجاز ۱۸۸۵، عثمان نوری پاشا، سلجوق اکسین سومل، مجله تحقیقات تاریخ.
- فخرالدین پاشا مدافع مدینه در اسناد انگلیسی، دکتر صالحی سون ییل، مجله برلتن مؤسسه تاریخ ترک.
- حجاز در دولت عثمانی (۱۹۱۹ - ۱۵۱۷)، زکریا قوش اون، مجله ترکیه جدید.
- کمک‌های اقتصادی ترکها به کعبه، منیر آتالار، مجله دانشگاه آنکارا.
- هدیه‌ها و پولهایی که در دوره عثمانی به مکه و مدینه فرستاده شد، ابراهیم آتش، مجله وقف‌ها.
- صره‌نامه ۱۳۳۵ هجری، منیر آتالار، مجله دانشگاه الهیات.
- اسناد مجادله با پورتکیس‌ها در دریای سرخ و تأسیس حاکمیت عثمانی در حجاز.

یاکوپ موکل، مؤسسه تاریخ ترک.

- سیاحت‌نامه سیاحان عرب مکی، که در قرن ۱۶ از وطنمان دیدن کردند، اکرم کامل، مجله سمینار تاریخ استانبول.
- دفاتر صرّه سال ۱۰۴۹، آنام محمد عثمان الخبشی، فوق لیسانس، دانشگاه استانبول.
- صرّه حج در دوره عثمانی، مجله خانواده و بانو.
- دولت عثمانی و شریف مکه، حسین سلیمان یاتاک، مجله فن و علم.
- تحفه عطایه، اسماعیل حقی بورسوی و یسل آق قایا، فوق لیسانس، دانشگاه الهیات مرمره.
- یک داستان دو نکته در قرن ۱۹ صرّه همایون، عبدالله اوچمان، مجله تحقیقات علمی.
- آینده خاک‌های مقدس، احمد ساربابی.
- فخرالدین پاشا و مرگ او در پنجاه سالگی، فاروق شریف اوغلو.
- میهمان‌پذیر عبدالحمید دوم که در مکه برای حجاج فقیر بنا کرد، گول دان ساری یولدوز، مجله پژوهشکده تاریخ (ویژه حج)، استانداری استانبول، ۲۰۰۱.
- مناسک الحج، مولانا سیان الخلیفه الرومی، فوق لیسانس، دانشگاه آنکارا.
- حاجیان سابع، گولو اوغلو، مجله اولوداغ.
- پژوهش در اشتباهات ما در حج، اکرام دوغان، مجله اسلام.

- مسکن و فولک‌لور حجاز در دوران پیامبر، در روایات پیامبر
- پیشگیری دولت عثمانی از مرض‌های انتقالی در حجاز، گولدان ساری یولدوز، مجله
تاریخ و مردم.

- تصویری از یک وکالت‌نامه حج، زرن تانون ده، مجله دنیای فن.
- حج و آلای صره، اکرم اوی کوجو، مجموعه تاریخ حیات.
- ماهیت مناسک حج و حضرت ابراهیم، تالات قوچ بی‌گیت، مجله دیانت.
- بازی حجاج در بوسنی و هرزگوین، ژارکو ایلچ، مجله تحقیق‌های فولک‌لوری ترک.
- احادیثی درباره عمره و حج، محبوبی اربعین.
- حج میان حقیقت و مجاز در دوره عثمانی، احسان فاضل اوغلو، در سمپوزیوم حج
سعودی.

- منازل حج، احمد ال‌گول، فوق لیسانس، دانشگاه استانبول.
- حج در ادیان دیگر، علی ارباش، مجله دانشگاه ساکاریا.
- صره در ۵ سال اول تنظیمات خالد ارسلان، فوق لیسانس، دانشگاه آنکارا.
- منازل و راه‌های حج در دوره عثمانی، احمد اینجاکارا، فوق لیسانس، دانشگاه آنکارا.
- کعبه‌نامه عبدالرحمان غباری اوضای قاراداخ، رساله دکترا، دانشگاه آنکارا.
- نمادین بودن کعبه، صادق قیلیچ، مجله تحقیق‌های اسلام.
- پیرامون کعبه جمع می‌شویم، احسان ثریا سرا، مجله اسلام.
- تصاویر کعبه در نوشته‌های چینی ترک تبار، صابیحا ارکن، مجله آسیای مرکزی.
- سجاده مصور کعبه در موزه قونیه، مولانا آیشن آلدوگان، مجله تاریخ فن.
- زیارت کعبه و کعبه در شعرهای قدیم، مرگان جومبور، مجله تحقیق‌های ترکی.
- قفل‌ها و کلید طلای کعبه، ابراهیم حقی قون یالی، مجله هفت روز.
- بنای کعبه، کورشات اکرم اویوکوجو، مجله تاریخ حیات.
- تعمیرات کعبه، تحسین اوز، مجله آرکیتکت، شورش شریف حسین امیر مکه در جنگ
جهانی اول، هولیاتوکر، مجله سمینار، تاریخ عسکری.
- حکومت مکه در دوره عثمانی، وهبی عجل، مجله تاریخ دنیای ترک.
- مکان‌های مقدس زیارتی در مکه و مدینه، دیانت.

- بیمارستان پرتونیال مادر سلطان در مدینه منوره، نیل قارادنیز، مجله بیمارستان بزم عالم مادر سلطان واقف قربا.
- تاریخ مدینه منوره، ابن شبه و تاریخ‌های شهرهای اول دنیای اسلام، مصطفی فایدا، مجله دانشگاه آنکارا.
- بازار یثرب در صدر اسلام و پیش از آن، مایکل لچکر، ترجمه محفوظ سویلمز، مجله دانشگاه الهیات چروم.
- خطاب اسلام در مدینه منوره به عالم، احمد حمدی آک‌سکی‌لی، مجله سبیل الرشاد.
- کعبه مکان مقدس اسلام، زتاشاکر، مجله مجموعه مصور تاریخ.

تاریخ

مطالبی چون صرّه همایون کاروان‌ها، راه‌های حج، اهمیت راه آهن حجاز، حاکمیت عثمانی در حجاز و وهاییان، اوقاف حرمین، دفاتر صرّه، مؤسسه‌های بهداشتی در حج، میراث عثمانی و از میان رفتن آنها در حجاز، تاریخ مکه و مدینه و عرب و... از مسائلی است که نویسندگان ترک بدان‌ها پرداخته‌اند. و مؤسسه‌هایی مانند مؤسسه تاریخ ترک و وزارت فرهنگ بخشی از آن‌ها را منتشر کرده است؛ مانند:

- تاریخ مکه، ایوب صبری پاشا، انتشارات فاتح.
- امرای مکه مکرمه، اسماعیل حقی اوزون چارشولی، مؤسسه تاریخ ترک، ۱۹۷۲
- تاریخ کعبه، احمد گلجان، مطبعه عمل، آنکارا.
- حج و تاریخ مکه و مدینه، عبدالله اوز.
- حجاج و سلاطین، ثریا فاروقی / ترجمه از انتشارات وقف تاریخ.
- معبد‌های مقدس اسلام، دکتر ییلمازجان، انتشارات سیدره.
- مهدی‌گرایی و حادثه کعبه، ترجمه احمد فاروق، انتشارات وحدت.
- حرمین از دوران جاهلیت تا پایان امویان، مصطفی کوچوک آق‌جو ircica
- کعبه و تاریخ آن، الزرقایی، ترجمه یونوز وهبی یاوز، انتشارات فیضا.
- تاریخ اوقاف حرمین، محمد کمال.
- سیاحت‌نامه آش چی دده، ابراهیم خلیل افندی، نشریات دائرةالمعارف، استانبول.

- راه آهن حجاز، اوفوک گول سوی، انتشارات ارن.
- مسأله مصر و یمن و حجاز، سلیمان قاری ایرتم، انتشارات تمل.
- حاکمیت عثمانی در یمن برای کعبه و حرمین، خلوصی یاوز.
- چرا حجاز از ما جدا شد و دفاع مدینه، کاشف ناجی کی جی مان.
- تصفیه امپراتوری از حجاز تا بالکان، حسین کاظم قدری استانبول.
- آلبوم فتوگرافی راه حجاز استانبول.
- کعبه و مسیحیت در منابع اسلامی، ارول سرور، انتشارات کایناک.
- جنگ ترک در خبیر، کتابخانه استانبول.
- زوال امپراتور عثمانی و خاطرات آخرین والی یمن و یک عمر در عربستان، محمود ندیم بک.
- خاطره ماندگار، احد نجیب گیلانی، انتشارات ارکان.
- راه رسولان کعبه، علی اونال، انتشارات پنا.
- تاریخ کعبه، احمد گول کان.
- تشکیلات کارانتی نای حجاز ۱۸۶۵ تا ۱۹۱۴، گول دان ساری یولدوز، انتشارات مؤسسه تاریخ ترک.
- حاکمیت عثمانی در نجد و احسا، حرکت وهابی و تشکیل دولت سعودی، زکریا قورشون، مؤسسه تاریخ ترک.
- در مکه چه شد، حج و حجاج، فهمی قور، انتشارات بیان.
- رساله عبرت درباره راه زنان، حسن هیلمی، استانبول.
- مادر دنیا، محمد صادق شریف، مطبعه جهان، ۱۳۲۴ هجری.
- حاکمیت عثمانی در قطر از نظر اسناد بایگانی، عثمان سوی بی گیب، استانبول.
- ترجمه رساله وهابیه، استانبول، ۱۲۷۱ هجری.
- فاجعه تونل محمد سولای، استانبول.

سفرنامه‌ها

بسیاری از کتب سفرنامه و خاطره‌نگاری، به وسیله ناشران آزاد چاپ و منتشر گردیده

است. خاطرات سفر حج، تجربه‌های شخصی افراد از حج است و ارزش ادبی و تاریخی دارد. تعداد این بخش از کتاب‌ها زیاد نیست؛ چراکه در دوران عثمانی نوشتن سفرنامه و یادداشت خاطرات رایج نبود.

امروزه نیز به خاطر طولانی و مفصل نبودن این نوع از کتاب‌ها، بیشتر آنها را در مجله‌ها به چاپ می‌رسانند. همچنین در اینترنت، در سایت‌های شخصی می‌آورند.

نمونه‌هایی از کتب منتشر شده در موضوع سفرنامه و خاطرات حج عبارت‌اند از:
- سیاحت‌نامه اولیا چلبی، ده جلد، نهمین جلد آن در باره حج است. انتشارات اوچ‌دال، استانبول.

- در راه حج، جناب شهاب‌الدین، به کوشش بالقیص گورسوی، انتشارات کتاب اوی.

- صداها و رنگ‌ها از حجاز، نجیب فاضل کساکورک، انتشارات بیوک دوغو.

- لیکک خاطرات حج، امل اسین، استانبول، ۱۹۶۸

- تحفة الحرمین، نابی، به کوشش سیف‌الدین اون‌لو، انتشارات تیماش.

- گلزار مدینه، علی‌رضا قاشق‌چی، انتشارات غدیر.

- راهنمای حج، راهی به خدا، انتشارات توکر، ۱۹۶۷

- روز مره حج، احمد توران آل‌کان، انتشارات تیماش.

- خاطرات حج، مصطفی یازگان، انتشارات سیبل.

- خاطرات حج حاجی حسن حمیدالله، مؤسسه تاریخ ترک.

- لیکک، به سوی حج ابراهیمی، معمر یاکوشیر، انتشارات چاق لایان.

- خاطرات حج من، طلعت وصفی اوز، مجله نور اسلام.

- پیغمبر محبوب حجازی، وهبی قاراتاش، انتشارات تیماش.

- سیاحت در سرزمین مقدس، حج محمد بیبر، روزنامه حریت.

- راه حج، انتشارات ینی‌سباح.

- نوشته‌هایی که از شهر مدینه منوره، علی اولوی قوروجو.

- آلبوم شهر مدینه منوره، علی سلیمان مهر، انتشارات نیل.

- مکه قبل از اسلام، یاشار چلیک قول، انتشارات مدرسه آنکارا.

- نوشته‌های مدینه، خیرالدین بولوت.

- از حج بر می‌گردم، عمر کمال آغار، انتشارات پست کارمندها.
- راهنمای حجاز (سیاحت نامه و راهنمای راه‌های حجاز) مجموعه نور اسلام.
- سیاحت‌نامه راهنمای حج در اسلامیت، علی تانر ووردی.
- راه حج، (کامل و مفصل برای مسلمان‌ها) انتشارات ینی‌سباح.
- شکران و نوشته‌های حجاز، ماجرای پیاده رفتن او به حج از مانیسا تا مکه ۱۹۶۹
- سفر به کعبه، ابراهیم باکی، انتشارات ابرار.
- از حجاز به آندلس، ارسین گور دوغان.
- سیاحت‌های حجاز، آلیسوآت انتشارات کتاب اوی.
- خاطرات مدینه، احمد پیشکاری انتشارات بدر.
- راه و مکه، محمد اسد، انتشارات یاقمور و انتشارات انسان.
- خاطرات حج و قدم زدن در دنیای دروغ، احسان ثریا سرما، انتشارات بیان.
- خاطرات حج رضا توفیق حج، علی شریعتی، انتشارات اوزگون سرزمین مقدس دکتر تولی اوغلو در راه مدینه ابوالحسن اندوی، انتشارات هلال.
- سیاحت عربستان، محمد صعاد، ترجمه از زبان فرانسوی.
- کوه زیتون، فاله رفقی آتای.
- خانه حبیب، انتشارات یدی گه‌جه.
- صفحات، محمد عاکف ارسوی، انتشارات ایز.
- شرط اول مکه، مجله سیاحت اطلس.
- کعبه و انسان از تحفة العطاءیه، اسماعیل حقی بورسوی.
- سیاحت‌نامه حجاز، سیف‌الدین اون لو، انتشارات تیماش.
- سیاحت حجاز، بربر بدری، در سال ۱۷۴۱-۱۷۶۱، انتشارات آک‌چا.
- اسلام در هندوستان و چین (در اواخر قرن بیست یکم) که بخشی از آن، سفر حج است. این کتاب هم عثمانی و هم ترکی چاپ گردیده. عبدالرشید ابراهیم، به کوشش محمد پاکسو.
- راهنمای سفر حج، حاجی منصور، انتشارات انقلاب.
- یک سفر مقدس (نوشته‌های عمره)، دورموش عالی یلدوز، قونیه، ۲۰۰۳